

ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ

ROGER CHARTIER, συνέντευξη στην Αντιγόνη Σαμέλα

Ο Roger Chartier είναι καθηγητής ιστορίας στο Collège de France και στο Πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνια. Η εμβέλεια των ερευνητικών του ενδιαφερόντων καλύπτει την ιστορία του βιβλίου και της ανάγνωσης, της εκδοτικής ιστορίας των θεατρικών έργων, τον Διαφωτισμό, την ιστορία των συναισθημάτων και τη μελέτη της σύγχρονης ιστοριογραφίας. Το περιοδικό French Historical Studies αφιέρωσε ολόκληρο το τεύχος της άνοιξης του 1998 στο βιβλίο του Στην άκρη του γκρεμού: ιστορία, γλώσσα και πρακτικές. Ο Chartier μας μαθαίνει πώς να διαβάζουμε ένα κείμενο αποφεύγοντας τις ακρότητες κάποιας μεταμοντέρνας θεώρησης που ανάγει τα πάντα αδιακρίτως σε κείμενο και την ιστορική πραγματικότητα σε αφήγημα.

Αντιγόνη Σαμέλα: Ο Φουκώ, στη διάρκεια μιας συνέντευξης που έδωσε το 1967, είπε τα εξής: «Το όνειρο όλων θα ήταν να γίνει ο καθένας στον τομέα του κάτι σαν τον Bourbaki, όπου η μαθηματική σκέψη αναπτύσσεται κάτω από την ανωνυμία ενός επινοημένου ονόματος. Ίσως η ανυπέρβλητη διαφορά ανάμεσα στις μαθηματικές έρευνες και στις δραστηριότητές μας να είναι ότι οι διαγραφές της επωνυμίας, με μια μονοκονδυλιά, υπογραμμίζουν με μεγαλύτερη βεβαιότητα την υπογραφή ενός ονό-

Η Αντιγόνη Σαμέλα είναι ιστορικός κοινωνιολόγος.

ματος απ' ότι οι πένες γεμάτες οίηση. Και ακόμα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Bourbakí έχει το δικό του στυλ και τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο να είναι ανώνυμος». ¹ Γιατί, όμως, ο Φουκώ γοητεύεται τόσο από την ιδέα της ανωνυμίας; Πώς προσδιορίζεται η ιστορική ιδιαιτερότητα της ανωνυμίας στη σύγχρονη εποχή σε σχέση με το πώς λειτουργούσε η ανωνυμία σε άλλες εποχές;

Ροζέ Σαρτιέ: Εδώ πρόκειται για μια παράδοση και ειρωνική απόφαση του Φουκώ, ο οποίος ήθελε να απαλείψει το κύριο όνομα, το δικό του στη συγκεκριμένη περίπτωση, τη στιγμή ακριβώς της καθιέρωσής του: λόγου χάρη, στην αρχή του εναρκτήριου μαθήματός του στο College de France «Η τάξη του λόγου», επαναλαμβάνει την ίδια σκέψη. ² Αλλά, επίσης, για τον Φουκώ το ζήτημα είναι να καταδείξει ότι η «λειτουργία-συγγραφέας», η οποία νοηματοδοτεί μ' έναν συγκεκριμένο τρόπο ένα κύριο όνομα, δεν είναι ούτε καθολική ούτε αναλλοίωτη μέσα στον χρόνο. Σε κάθε κοινωνία, η «λειτουργία-συγγραφέας» χαρακτηρίζει τον τρόπο νοηματοδότησης ορισμένων λόγων, αλλά όχι όλων· αφού αυτή η λειτουργία δεν υπήρχε πάντα, θα μπορούσε λοιπόν να εξαφανιστεί.

Πιστεύω ότι πρέπει να θεμελιωθεί ένας στενός δεσμός ανάμεσα στη «λειτουργία-συγγραφέας», η οποία προϋποθέτει την εγκατάλειψη της ανωνυμίας, και στο καθεστώς παραγωγής νοήματος στο λογοτεχνικό και διανοητικό πεδίο, όπως αυτό συγκροτείται τον 18ο αιώνα μέσα από τον συσχετισμό αισθητικών κατηγοριών (όπως τη ρομαντική κατηγορία της πρωτοτυπίας), ιδεολογικών (με τον ορισμό του έργου ως πάντα ίδιου με τον εαυτό του) και δικαϊκών (με την επικύρωση της λογοτεχνικής ιδιοκτησίας). Αυτό το καθεστώς που διέπει τη γραφή και τη δημοσίευση των λογοτεχνικών έργων αντιτίθεται σημείο προς σημείο σε ένα προηγούμενο καθεστώς που βασίζεται μεν στην δυνατότητα επινόησης αλλά μέσα από την υποχρέωση της μίμησης, τη συλλογική συγγραφή και το προνόμιο του βιβλιοπώλη. ³ Επιπλέον, το καθεστώς της νεωτερικότητας επαναπροσδιορίζει την ανωνυμία σαν μια ανωμαλία, στην οποίας τα μυστικά πρέπει να διεισδύσουμε, και όχι πια σαν μια αναμενόμενη και συνηθισμένη μορφή της κυκλοφορίας των κειμένων.

Αυτές οι κατηγορίες γίνονται εμφανώς ορατές από τη μορφή του βιβλίου –όπως αυτό εμφανίζεται στη μορφή codex⁴–, η οποία συνδέει ένα υλικό αντικείμενο (το βιβλίο ως βιβλίο που διαχωρίζεται από άλλα αντικείμενα του πολιτισμού της γραφής) και μια κειμενική ενότητα (το βιβλίο ως έργο). Αντίθετα, ο ψηφιακός κόσμος δίνει τη δυνατότητα συγγραφής και κυκλοφορίας κινητών κειμένων, εύπλαστων και ανοικτών, που παράγονται συλλογικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ψηφιακός κόσμος μας επιτρέπει να αποδεσμευτούμε από τα κληροδοτημένα κριτήρια σε ό,τι αφορά τη «λειτουργία-συγγραφέας» και την πνευματική ιδιοκτησία. Εξού και στις κοινωνίες μας υπάρχει μια αντί-

φαση, από τη μια ανάμεσα στις κατηγορίες ταυτοποίησης των έργων στην ψηφιακή τους έκδοση, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη ενός συγγραφέα, ενός εκδότη, ενός έργου και των δικαιωμάτων πάνω στο έργο, και από την άλλη στις τεχνικές δυνατότητες που επιφέρουν –ακόμη πολύ περιορισμένα– την επινόηση ενός άλλου ψηφιακού κόσμου: αυτόν της ανωνυμίας, των ναμάτων του λόγου, των εγγεγραμμένων λόγων μέσα σε άλλους προϋπάρχοντες λόγους, όπως τους ονειρευόταν ο Φουκώ. ⁵

Αντιγόνη Σαμέλα: Στην τελευταία τους ταινία με τίτλο «Ο Καίσαρας πρέπει να πεθάνει», οι αδελφοί Ταβιάνι παρουσιάζουν την προετοιμασία μιας παράστασης του *Ιούλιου Καίσαρα* από ανθρώπους που εκτίουν την ποινή τους στην φυλακή. Ο τρόπος που κατανοούμε τον Σαίξπηρ μεταμορφώνεται από αυτήν την παράσταση. Πώς επηρεάζεται το νόημα που αποδίδεται στα έργα ενός συγγραφέα από την ιστορία και το πλαίσιο της πρόσληψής τους; Ποια είναι η σημασία των μορφών έκδοσης ενός έργου;

Ροζέ Σαρτιέ: Η σημασία των κειμένων επηρεάζεται από τις μορφές της έκδοσής τους. Αυτή είναι μια βασική θέση του D.F. McKenzie. Η περίπτωση των θεατρικών έργων το καταδεικνύει με παραδειγματικό τρόπο. Το να συμβάλεις στην αναπαράσταση ενός κειμένου είναι μια πολύ διαφορετική εμπειρία από το να το διαβάσεις τυπωμένο. Ως εκ τούτου, τον 17ο αιώνα η έντυπη έκδοση των θεατρικών έργων συχνά ανοίγει με την κοινότυπη ρήση που υπενθυμίζει ότι τα έργα έχουν γίνει για να παιχτούν και να ιδωθούν και όχι για να διαβαστούν. Ο Μολιέρος δεν συνιστούσε την ανάγνωση των έργων του παρά μόνο σε εκείνους που θα μπορούσαν μέσα από την ανάγνωσή τους να ξαναζήσουν το «παιχνίδι» του θεάτρου. Τις συστάσεις αυτών των προοιμίων δεν είναι να τις παίρνει κανείς κατά γράμμα, αφού πολυάριθμοι δραματουργοί επίσης πιστεύουν ότι η ανάγνωση δεν θα αδικήσει τα θέλητρα του έργου τους, που συχνά κατακρεουργούνταν από τις κακές συνθήκες αναπαράστασής τους. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η κατάσταση οδηγεί τους συγγραφείς στο να εισάγουν στις εκδόσεις των έργων τους στοιχεία που θα μπορούσαν να βοηθήσουν τον αναγνώστη να φανταστεί αυτό που διαδραματίστηκε πάνω στη σκηνή. Αυτόν τον σκοπό εξυπηρετούν οι λιθογραφίες των εξωφύλλων, οι οδηγίες ή η στίξη, που υπενθυμίζουν ή προτείνουν τους τρόπους που απαγγέλλονται οι στίχοι ή οι ατάκες.

Οι μορφές έκδοσης υποβάλλουν το νόημα. Ανάλογο ρόλο παίζουν στο τυπωμένο βιβλίο το σχήμα του, η σελιδοποίηση, η παρουσία ή όχι εικόνων, η επιλογή των χαρακτήρων των γραμμάτων, η διάταξη του ίδιου του βιβλίου. Ένα εντυπωσιακό παράδειγμα των διαφορετικών εκδοχών του «ίδιου» κειμένου μάς το προσφέρει το μυθιστόρημα του 19ου αιώνα, καθώς αυτό μπορεί να εκδίδεται σε πολλές μορφές: ως επιφυλλίδα σε μια εφημερίδα, διαδοχικά

σε σειρές, στις εκδόσεις που προορίζονταν για τα αναγνωστήρια που κατακερμάτιζαν ένα έργο σε πολλούς τόμους, ή ακόμα και στη μορφή «των απάντων» που δεν συγκεντρώνουν παρά όλα τα έργα του ίδιου συγγραφέα. Ακόμα και εάν από τη μία μορφή στην άλλη το κείμενο παραμένει κυριολεκτικά ταυτόσημο, οι νοηματοδοτήσεις του αλλάζουν, δεδομένου ότι καθεμία από αυτές τις μορφές επιβάλλει ή προτείνει στους αναγνώστες προσδοκίες, πρακτικές ανάγνωσης και τα πλαίσια ερμηνείας του έργου.

Η ουσία, λοιπόν, συνίσταται στη συνάντηση του κόσμου του κειμένου με τον κόσμο του αναγνώστη, ή για να το διατυπώσουμε καλύτερα, ανάμεσα στην κυριολεξία του έργου, την υλικότητα του κειμένου και του «ορίζοντα προσδοκίας» ή τις «στρατηγικές ερμηνείας» των αναγνωστών, για να επαναλάβουμε τους όρους που έχουν προτείνει ο Hans-Robert Jauss και ο Stanley Fish. Το ζήτημα, λοιπόν, είναι να αποδοθεί μια υλικότητα στα κείμενα εγκαταλείποντας την αφαιρετική γλωσσολογική και σημασιολογική προσέγγιση του λόγου, η οποία κυριάρχησε στην στρουκτουραλιστική κριτική. Επιπλέον, να δώσουμε μια κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα στους αναγνώστες και τις αναγνώστριες, των οποίων οι πρακτικές και οι προσωπικές ερμηνείες εγγράφονται πάντα στις συμβάσεις, τις χειρονομίες και τις κατηγορίες που χαρακτηρίζουν μια «κοινότητα αναγνωστών» σε ένα δεδομένο χώρο και χρόνο.

Αντιγόνη Σαμέλα: Στο βιβλίο σας *Οι πολιτισμικές καταβολές της Γαλλικής Επανάστασης* γράφετε ότι η Γαλλική Επανάσταση επινόησε τον Διαφωτισμό, τα βιβλία και τη φιλοσοφία που εμείς, εσφαλμένα, νομίζουμε ότι προετοίμασαν και ανήγγειλαν την Επανάσταση. Όμως, επίσης διαπιστώνετε ότι κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού σφυρηλατήθηκε μια καινούργια σχέση ανάμεσα στον αναγνώστη και το κείμενο, που την χαρακτήριζε ο σκεπτικισμός απέναντι στις παραδοσιακές αντιλήψεις, μια ανευλαβής στάση απέναντι στην εξουσία και η δίψα για νεωτερισμούς. Κατά ποιο τρόπο, λοιπόν, η κυκλοφορία και η ανάγνωση των βιβλίων υπονομεύουν την εξουσία; Τι είδους αναγνώστης και τι είδους κοινή γνώμη διαμορφώνονται σε μια εποχή σαν την δική μας, που από την μια πλευρά δεν πιστεύει πια ότι η παιδεία αποτελεί καθολικό δικαίωμα, αλλά από την άλλη προάγει την ψηφιακή μάθηση (e-learning) και τα ψηφιακά βιβλία (e-books), καθώς και το εικονικό συναίσθημα (affectivité virtuelle) και την ψηφιακή σκέψη, τολμών να πω;

Ροζέ Σαρτιέ: Τον 18ο αιώνα υπάρχει μια ένταση ανάμεσα στα «υπονομευτικά» κείμενα, τα οποία είναι απαγορευμένα και στο στόχαστρο των αρχών που όμως μπορούσαν να τα διαβάσουν δίχως να τα πιστεύουν, και στα κομφορμιστικά, ορθόδοξα κείμενα, τα οποία όμως διαβάζονταν με έναν τρόπο αποστασιοποιημένο και κριτικό: όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, περιλαμβάνει πολυάριθμους λιβέλους και φυλλάδες ενάντια στους ευγενείς, την αυλή, τον βασι-

λιά και τη βασίλισσα, που επιστρατεύουν το πορνογραφικό ρεπερτόριο για να τους στηλιτεύσουν. Αυτού του είδους τη φιλολογία δεν την παίρνουν αναγκαστικά κατά γράμμα όλοι οι αναγνώστες, ούτε τη διαβάζουν σαν αυτό που περιγράφει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Τέτοια κείμενα χρησιμεύουν ως όπλα στους πολιτικούς αγώνες που διεξάγονται ανάμεσα σε υπουργούς, κλίκες και τις αντίπαλες ομάδες. Αντίστροφα, όσον αφορά τη δεύτερη κατηγορία, το γεγονός ότι η ανάγνωση απεμπολεί την ιερότητά της και αποκτά έναν περισσότερο αποστασιοποιημένο χαρακτήρα, λιγότερο πειθήνιο στην αυθεντία των κειμένων και των εξουσιών, έχει ως αποτέλεσμα να υποβληθούν σε μια κριτική ερμηνεία οι αρχές της εξουσίας και τα δόγματα της πίστης. Η κατανόηση αυτής της αναντιστοιχίας ανάμεσα στο κείμενο και τον τρόπο που αυτό διαβάζεται και ερμηνεύεται είναι ένα από τα κύρια διακυβεύματα στις συζητήσεις που διεξάγονται ανάμεσα στους ιστορικούς και τους κριτικούς της λογοτεχνίας, με αφορμή τη φύση και τα αποτελέσματα της «επανάστασης της ανάγνωσης» τον 18ο αιώνα.

Ξαναβρίσκουμε μια παρόμοιου τύπου ένταση στην περίπτωση του ψηφιακού κόσμου. Από τη μια πλευρά, ο ψηφιακός κόσμος μας επιτρέπει να στοχαστούμε και καθιστά δυνατή την πραγματοποίηση της θεώρησης που είχε ο Καντ για τον Διαφωτισμό ως μιας δημόσιας και κριτικής άσκησης του ορθού Λόγου από ιδιώτες που δρουν ως αναγνώστες και συγγραφείς.⁶ Η εξ αποστάσεως επικοινωνία, η συγκρότηση δικτύων και χώρων συζήτησης, η εγγύτητα ανάμεσα στην ανάγνωση και τη γραφή, οι οποίες ασκούνται πάνω στο ίδιο υπόβαθρο, την οθόνη ενός υπολογιστή, είναι σαν να υπόσχονται τη συγκρότηση ενός δημόσιου χώρου, πιθανόν καθολικού, που θα υποβάλλει σε κριτικό έλεγχο θεσμούς και λόγους. Από την άλλη πλευρά, η ανάγνωση πάνω στην οθόνη είναι πολύ διαφορετική από την ανάγνωση που σκεφτόταν ο Καντ. Είναι μια ανάγνωση κατακερματισμένη, ασυνεχής, ασχολούμενη διαρκώς με τις τεχνικές λειτουργίες που την καθιστούν δυνατή και έτοιμη πάντα να υποκύψει στον πειρασμό των υπερκειμενικών διασυνδέσεων. Δεν επιφέρει ούτε την ίδια προσοχή ούτε την ίδια μνήμη με την κλασική ανάγνωση, αυτή του τυπωμένου αντικειμένου. Στην κατακερματισμένη ανάγνωση του ψηφιακού κειμένου αντιστοιχεί η κυριαρχία του αποσπασματικού κειμένου, του αποκομμένου από το σύνολο στο οποίο ανήκει, λόγου χάρη, ένα έργο. Το να επισημανθεί ποια είναι η σημασία αυτής της νέας ανάγνωσης για τις νοητικές και ερμηνευτικές διαδικασίες, για τη σχέση ανάμεσα στην ανάγνωση και τον στοχασμό, για τον ίδιο τον ορισμό του τι είναι ένα κείμενο, είναι το κύριο διακύβευμα της εποχής μας.

Θα προσέθετα και ότι, πέρα από την ψηφιακή κειμενικότητα, το πιο σημαντικό σήμερα είναι αναμφίβολα η ψηφιοποίηση των ανθρωπίνων σχέσεων (με τις ψηφιακές φιλίες επαυξημένες από τα κοινωνικά δίκτυα) και των ατομικών ταυ-

τοτήτων (οι οποίες στον ψηφιακό κόσμο μπορούν να αποκρύβονται, να επιδεικνύονται, να πολλαπλασιάζονται ή να μετακινούνται κλπ.). Αυτές είναι οι βασικές προκλήσεις που τίθενται στον τρόπο που σκεφτόμαστε και αισθανόμαστε.

Αντιγόνη Σαμέλα: Ο Michel de Certeau, ένας ιστορικός που εκτιμάτε πολύ, έχει επισημάνει ότι: «Πίσω από τον μονοθεϊσμό των κυρίαρχων “πανοπτικών” διαδικασιών θα μπορούσαμε να υποπτευθούμε την ύπαρξη ενός πολυθεϊσμού κρυμμένων πρακτικών [...] ετερόκλητων πρακτικών [αντίστασης]». ⁷ Όπως έχει υπογραμμίσει ο Olivier Razac, το «Πανοπτικόν» αποσκοπούσε στην νοητική εσωτερικήευση της επιτήρησης. Στην εποχή μας, όπου η ηλεκτρονική επιτήρηση έχει γίνει προληπτική, πανταχού παρούσα και σχεδόν επιθυμητή μοιάζει να επαληθεύεται η ουτοπία του Bentham. ⁸ Είναι δύσκολο να διακρίνουμε «τον πολυθεϊσμό των κρυμμένων πρακτικών». Ίσως θα έπρεπε να διερευνήσουμε ποιες είναι οι συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες που καθιστούν δυνατή την αντίσταση απέναντι στην κυρίαρχη τάξη παρά να την θεωρούμε ως κάτι αυτονόητο;

Ροζέ Σαρτιέ: Αναμφίβολα. Αυτό που ήθελε να πει ο Michel de Certeau είναι ότι τους κυρίαρχους μηχανισμούς και λόγους (dispositifs) ⁹ που επιβάλλουν νοηματοδοτήσεις, πειθαρχίες και αναπαραστάσεις, τους οικειοποιούνται πάντα οι αποδέκτες τους με κάποια απόσταση. Για τον de Certeau, η κατανάλωση ή η υποταγή είναι πάντα, κατά κάποιο τρόπο, παραγωγή χρήσεων ή νοημάτων διαφορετικών από αυτά που προσδοκούσαν οι αρχικοί «παραγωγοί» τους. Η ανάγνωση που οικειοποιείται ένα κείμενο και κατασκευάζει ένα νόημα που δεν είναι κατ' ανάγκη αυτό που ήθελε ο συγγραφέας ή ο εκδότης του είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επινοητικής οικειοποίησης. Αλλά σίγουρα οι δυνατότητες της αποστασιοποίησης, της επανάχρησης ή της αντίστασης διαφέρουν ανάλογα με την εκάστοτε κατάσταση και τον τύπο της κυριαρχίας και της πειθαρχίας που έχουν επιβληθεί. Οι περιπτώσεις της αποικιοκρατικής, θρησκευτικής ή αντρικής κυριαρχίας το καταδεικνύουν ξεκάθαρα. Υπάρχουν εποχές στις οποίες η κυριαρχία ασκείται με τέτοιο τρόπο που δεν αφήνει περιθώριο για την αμφισβήτησή της ή την έκφραση οποιασδήποτε αντίθεσης απέναντί της. Υπάρχουν, όμως, και εποχές στις οποίες η κυριαρχία ρηγματώνεται, δίνοντας έτσι σε αυτούς που την υφίστανται τα εργαλεία που καθιστούν δυνατή την αντίσταση εναντίον της.

Ο ψηφιακός κόσμος προσφέρει ένα ακραίο και αντιφατικό παράδειγμα αυτής της έντασης. Από τη μια πλευρά, δημιουργεί ανάγκες και προσδοκίες στους «καταναλωτές», ελέγχει τις πληροφορίες και επιτρέπει την εγγραφή και τη δημοσίευση των πιο προσωπικών δεδομένων (όπως γίνεται εμφανές από το παράδειγμα της Google). Από την άλλη, υπόσχεται και επιτρέπει τη δυνατότητα μιας άμεσης, δωρεάν και ελεύθερης επικοινωνίας – εξαιρουμένων των

καταστάσεων όπου επιβάλλεται η λογοκρισία. Αυτή η αμφισημία δικαιώνει τον Walter Benjamin για τον οποίο οι τεχνικές της αναπαραγωγής και της επικοινωνίας δεν έχουν κάποια εγγενή, υποχρεωτική και μονοσήμαντη σημασία: ¹⁰ οι τεχνικές είναι αυτό που οι κοινωνίες τις κάνουν να είναι, διαμεσολαβώντας ανάμεσα στους καταναγκασμούς και την επινοητικότητα, την κριτική χρήση και την επιβολή.

Αντιγόνη Σαμέλα: Η Nicole Loraux, και μετά από αυτήν η Sophie Wahnich, έχουν συνηγορήσει υπέρ ενός «ελεγχόμενου αναχρονισμού» στη μελέτη της ιστορίας. ¹¹ Εσείς, επίσης, στο βιβλίο σας *Στην άκρη του γκρεμού* γράφετε ότι ο Φουκώ ακολουθεί «μια κριτική παράδοση που αντιμετωπίζει το ζήτημα του παρόντος ως ένα φιλοσοφικό γεγονός στο οποίο ανήκει και ο φιλόσοφος που μιλάει γι' αυτό». Από την άλλη πλευρά όμως, η υπερβολική σημασία, νομίζω, που ο Φουκώ δίνει στην «απρόβλεπτη έκβαση των αγώνων [...] στην μοναδική τυχαιότητα του γεγονότος» δεν υπονομεύει τις όποιες προσπάθειες για μια συγκριτική προσέγγιση των ιστορικών φαινομένων; Ποια τύπου αιτιότητα θα μπορούσαμε να εφαρμόσουμε στο πεδίο της ιστορίας;

Ροζέ Σαρτιέ: Αυτή η νιτσειϊκή θεώρηση μιας ριζικής, απόλυτης και τυχαίας ασυνέχειας πάντα με προβληματίζει στην ανάγνωση που έκανα στον Φουκώ. Σχετίζεται με την απόρριψή του της ιδέας της καταγωγής (η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη του γεγονότος πριν την έλευσή του ακόμα) και στο πώς αντιλαμβάνεται τη «γέννηση» κατηγοριών και θεσμών (χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο όταν μιλάει για τη «γέννηση» της κλινικής, της τρέλας, της σεξουαλικότητας, της φυλακής). Πώς μια τέτοια θεώρηση συναρθρώνεται με αυτή που υιοθετείται στο *Επιτήρηση και τιμωρία* όπου γίνεται μια καταγραφή των θεσμών και των πρακτικών που προϊδεάζουν ή πλαισιώνουν την καινούργια πραγματικότητα, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στο ιδεολογικό και το κοινωνικό επίπεδο; Σε αυτή την περίπτωση δεν είμαστε, άραγε, πιο κοντά σε μια θεώρηση της ασυνέχειας ως μια επαναδιάταξη των στοιχείων που ήταν ήδη εκεί, κατά κάποιο τρόπο σαν τη διαδοχή συσχετισμών (configurations) που περιγράφει ο Norbert Elias, παρά σε μια ασυνέχεια που γίνεται κατανοητή ως μια απόλυτη ανάδυση συμβάντων χωρίς καταγωγή και προϊστορία; Αυτό το ερώτημα θα ήθελα να μπορούσα να θέσω στον Φουκώ. ¹²

Η έννοια της αιτιότητας στην ιστορία μπορεί να αναφέρεται στις προϋποθέσεις που καθιστούν κάτι δυνατό στην υλική, κοινωνική και νοητική τάξη. Μια τέτοια θεώρηση μας επιτρέπει να υπερσκελίσουμε τις εντάσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στον εντοπισμό των μορφολογικών ομοιοτήτων θεωρουμένων ως καθολικών σταθερών (π.χ. στις αισθητικές μορφές της Αναγέννησης ως κωδικοποιημένων αρχαϊκών εκφραστικών μοτίβων, όπως αναγνωρίζονται από τον Aby Warburg, ή στις τελετουργίες και τις αντιλήψεις –νεκρικές πομπές, μάχες ανάμεσα σε καλούς

και κακούς μάγους— που ο Carlo Ginzburg ανήγαγε σε καθολικές, αν και τις συνάντησε στο Φριούλι της Βόρειας Ιταλίας του 16ου αιώνα)¹³ και στη μελέτη των επαφών, των συναντήσεων, των πολιτιστικών αφομοιώσεων και συγχωεύσεων που είναι σήμερα τα προνομιακά αντικείμενα μιας περισσότερο παγκοσμιοποιημένης ιστορίας. Η θέση των «αλληλένδετων ιστοριών», όπως έχει διατυπωθεί από τους Sanjay Subrahmanyam και Romain Bertrand χρησιμοποιεί αυτή την ιδέα, της διερεύνησης των προϋποθέσεων που καθιστούν κάτι δυνατό, για να κατανοήσει την ομοιότητα κοινωνικών, πολιτικών ή αισθητικών μορφών που μπορεί κανείς να συναντήσει σε κοινωνίες και πολιτισμούς που δεν είχαν ιστορικούς δεσμούς μεταξύ τους, αποφεύγοντας ταυτόχρονα την καταφυγή σε μια ανθρωπολογία που να βασίζεται σε καθολικές κατηγορίες.¹⁴ Το θέμα, λοιπόν, είναι να κατανοήσουμε πώς οι ίδιες δυνατότητες και οι ίδιοι καταναγκασμοί οδηγούν τις κοινωνίες να δώσουν παρόμοιες λύσεις στα προβλήματά τους. Αυτό είναι το κύριο ζήτημα που τίθεται στην συγκριτική προσέγγιση.

Ενδεικτική βιβλιογραφία του Roger Chartier (αγγλικά-γαλλικά)

- Roger Chartier, *The Author's Hand and the Printer's Mind*, Polity Press, Κέμπριτζ (υπό έκδοση).
- Roger Chartier, *Cardenio between Cervantes and Shakespeare. The Story of a Lost Play*, Polity Press, Κέμπριτζ 2013.
- Roger Chartier, *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*, Albin Michel, αναθ. έκδ. Παρίσι 2009 [1998].
- Roger Chartier, «Foucault's Chiasmus. Authorship between Science and Literature in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», στο Mario Baglioli / Peter Galison (επιμ.), *Scientific Authorship. Credit and Intellectual Property in Science*, Routledge, Λονδίνο 2003.
- Roger Chartier, *Publishing Drama in Early Modern Europe*, British Library, Λονδίνο 1999.
- Roger Chartier / Alain Bourreau / Cecil Dauphin, *Correspondence: Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Princeton University Press, Πρίνστον 1997.
- Roger Chartier, *Forms and Meanings: Texts, Performances and Audiences from Codex to Computer*, University of Pennsylvania Press, 1995.
- Roger Chartier, *The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, μτφρ. Lynda Cochrane, Stanford University Press, Στάνφορντ 1994.
- Roger Chartier / Philippe Ariès / George Duby / Arthur Goldhammer, *A History of Private Life. Vol. III: Passions of the Renaissance*, μτφρ. Arthur Goldhammer, Harvard University Press, 1993.
- Roger Chartier (επιμ.), *Pratiques de la lecture*, Payot, Παρίσι 1985.

Βιβλιογραφία του Roger Chartier στα ελληνικά

- Roger Chartier / Guglielmo Cavallo / Χριστίνα Μπάνου (επιμ.), *Ιστορία της ανάγνωσης στον Δυτικό κόσμο*, μτφρ. Αφροδίτη Θεοδωρακάκου / Μίλτος Καρκατζής κ.ά., Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.

Roger Chartier / Dominick La Capra / Hayden White, *Διανοητική ιστορία. Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, μτφρ. Έφη Γαζή / Έλσα Κοντογιώργη / Γιώργος Κόκκινος, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, Αθήνα 1996.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Michel Foucault, *Dits et Écrits*, τόμ. Ι: 1954-1976, Gallimard, Παρίσι 2001, σ. 625. Το όνομα Bourbaki είναι το ψευδώνυμο μιας ομάδας μαθηματικών που συγκροτήθηκε το 1934 στην École Normale Supérieure de Paris. Τα μέλη της ομάδας (Henri Cartan, Claude Chevalley, André Weil κ.ά.) συναντιόντουσαν κατά τακτά χρονικά διαστήματα και προσπαθούσαν να επιλύσουν περίπλοκα μαθηματικά προβλήματα που σχετιζόνταν με τη θεωρία των συνόλων κ.ά. Τα βιβλία του «Bourbaki» είναι βιβλία αναφοράς στη διδασκαλία των ανώτερων μαθηματικών.
- 2 Ο Chartier αναφέρεται στο εξής σημείο της αγόρευσης του Φουκώ: «Θα προτιμούσα, αντί να παίρνω το λόγο, να βρίσκομαι μέσα στη ροή του και να'ναι αυτός που θα μ' οδηγεί πέρα από κάθε αρχίνισμά του. Θα 'θελα τη στιγμή που μιλάω να 'χω την αίσθηση, ότι μια ανώνυμη φωνή μ' έχει προλάβει σ' όσα θα είχα να πω...» Μισέλ Φουκώ, *Η τάξη του λόγου*, μτφρ. Μηνάς Χρηστίδης, Ηριδανός, Αθήνα κ.κ., σ. 5.
- 3 «Το 1710 το Αγγλικό Κοινοβούλιο ανέτρεψε την καθιερωμένη πρακτική που έδινε στους βιβλιοπώλες του Λονδίνου το μονοπώλιο απόκτησης copyright [...] δίνοντας στους συγγραφείς το δικαίωμα διεκδίκησης πνευματικών δικαιωμάτων». Πριν απ' αυτό, το 1616, ο Ben Johnson σπάει την παράδοση που έδινε σε αυτούς που οργάνωναν την παραγωγή ενός θεατρικού έργου (τα σκηνικά, την επιλογή των ηθοποιών κ.ά.) τα πνευματικά δικαιώματα ενός έργου, προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί ο ίδιος την πώληση των έργων του στους εκδότες. Η καθιέρωση της «λειτουργίας-συγγραφέας» προηγείται της εγκαθίδρυσης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της νεωτερικότητας. Για όλα αυτά βλ. Roger Chartier, «Foucault's Chiasmus. Authorship between Science and Literature in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», στο Mario Baglioli / Peter Galison (επιμ.), *Scientific Authorship. Credit and Intellectual Property in Science*, Routledge, Λονδίνο 2003, σ. 17-18. Ακόμη και τον 17ο αιώνα κυκλοφορούσαν χειρόγραφα συλλογές ποιημάτων που απαρτιζόνταν από έργα διαφορετικών ποιητών, πολλές φορές ανώνυμων, και εκδίδονταν θεατρικά έργα, τα οποία ήταν συχνά ο καρπός συνεργασίας πολλών συγγραφέων: *αυτ.*, σ. 26, και Roger Chartier, *Écouter les morts avec les yeux*, Collège de France/Fayard, Παρίσι 2011, σ. 38.
- 4 Για τη σταδιακή, και ποτέ ολοκληρωτική, αντικατάσταση των περιγραμμένων από πάπυρο από το βιβλίο-codex —φτιαγμένου από δέρματα ζώων— κατά τη διάρκεια του 3ου αιώνα μ.Χ. και για το πώς αυτό επηρέασε τη μελέτη των μεταφράσεων της Βίβλου, τον τρόπο ανάγνωσης και τη χριστιανική ιστοριογραφία στην Καισάρεια του Ωριγένη και του Ευσέβειου, βλ. το βιβλίο των Antony Grafton / Megan Williams, *Christianity and the Transformation of the Book. Origen, Eusebius and the Library of Caesarea*, Harvard University Press, Κέμπριτζ (MA) 2004, σ. 10-12, 102, 199-200, το οποίο κρωσταίει πολλά στη μέθοδο μελέτης της ιστορίας του βιβλίου που έχει υιοθετήσει ο Chartier. Είναι κυρίως τον 14ο αιώνα που αρχίζει σταδιακά να γενικεύεται η αντικατάσταση του βιβλίου ως συλλογή κειμένων διαφορετικών ειδών και συγγραφέων από το βιβλίο ως κειμενική ενότητα: βλ. Chartier, «Foucault's Chiasmus», *ό.π.*, σ. 26.
- 5 Με την κατάργηση της «λειτουργίας-συγγραφέας», «όλοι οι λόγοι, ανεξαρτήτως του κύρους τους, της μορφής τους και της αξίας τους [...] θα αναπτύσσονται στην ανωνυμία ενός μουρμου-

- ρητού»: Michel Foucault, «What Is An Author?», *The Foucault Reader*, επιμ. Paul Rabinow, Penguin, 1991.
- 6 Kant: «Με τον όρο “δημόσια χρήση” της λογικής δύναμης εννοώ τη χρήση που κάνει κάποιος ως συγγραφέας καθώς απευθύνεται σε ολόκληρο το αναγνωστικό κοινό του»: Immanuel Kant, *Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι διαφωτισμός* [Δεκ. 1783], μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, στο Mendelssohn / Kant / Hammann κ.ά., *Τι είναι διαφωτισμός*, Κριτική, Αθήνα 1989, σ. 22.
- 7 Ο Chartier δεν κρύβει ότι η προβληματική του ως προς τη μελέτη της ιστορίας είναι συγγενική με αυτή του de Certeau. Ο τίτλος του βιβλίου του *Au bord de la falaise* (Στην άκρη του γκρεμού) αναφέρεται στο παρακάτω χωρίο του de Certeau: «Όταν η θεωρία, αντί να είναι ένας λόγος πάνω σε άλλους προϋπάρχοντες λόγους, επιχειρεί να διεισδύσει σε μη/και προ-ρηματικά πεδία, όπου υπάρχουν μόνο πρακτικές, προκύπτουν κάποια προβλήματα. Η θεωρητική λειτουργία ξαφνικά βρίσκει τον εαυτό της στα όρια του κανονικού πεδίου της, σαν ένα αυτοκίνητο στην άκρη του γκρεμού». Αυτόν τον λόγο που μιλά για μη-ρηματικές πρακτικές προσπαθούν να αρθρώσουν ο Chartier, ο Φουκώ και ο de Certeau: Michel de Certeau, *Heterologies. Discourse on the Other*, μτφρ. B. Massumi, University of Minnesota Press, Μιννεάπολις 1986, σ. 189. Το παράθεμα στο κυρίως κείμενο στη σ. 188.
- 8 Επίσης, ο Razac περιγράφει και αναλύει τη σημασία της εξής σύγχρονης πρακτικής που έχει υιοθετήσει το σωφρονιστικό σύστημα: τη χρήση βραχιολιών που επιτρέπουν στις αρχές να γνωρίζουν ανά πάσα στιγμή πού είναι οι παραβάτες: Oliver Razac, «La surveillance électronique: un renouveau de l'utopia panoptique», *Materiali Foucaultiani I* (2012), 3, 7, 9-10 (πρόσβαση 1.5.13). Ας μην ξεχνάμε ότι στην Αγγλία και την Αμερική κάποιοι γονείς χρησιμοποιούν ανάλογες μεθόδους για να εντοπίζουν τα παιδιά τους.
- 9 Προτίμησα μια περιφραστική μετάφραση του όρου *dispositif*, η οποία εμπνέεται εν μέρει από ένα απόσπασμα του Φουκώ στο άρθρο του Σωτήρη Σιαμανδούρα, «Dispositif: γενεαλογία και μετάφραση», *Νέα Εστία* 1843 (Απρ. 2011), σ. 670, και από τον Michel de Certeau, *Heterologies*, ό.π., σ. 188. Ευχαριστώ τον Γιάννη Μπαλαμπανίδη που μου υπέδειξε το άρθρο του Σιαμανδούρα. Η μετάφραση του *dispositif* ως διάταξη (*dispositio*) από τον Σιαμανδούρα είναι η καλύτερη, εάν λάβουμε υπόψη και τι λέει ο Roger Chartier αργότερα για τη συγγένεια της σκέψης του Φουκώ με αυτή του N. Elias. Το *dispositif* του Φουκώ αναλογεί στο *configuration* του Elias.
- 10 Ο Chartier αναφέρεται προφανώς στο διάσημο άρθρο που ολοκλήρωσε ο Walter Benjamin το 1939, «The Work of Art in the Age of Reproducibility» [3η διασκευή], μτφρ. Harry Zorn / Edmund Jephcott, στο Walter Benjamin, *Selected Writings*, επιμ. Michael W. Jennings, Harvard University Press, Κέμπριτζ (MA) 2003. Εκεί ο Μπένγιαμιν υποστηρίζει ότι την εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής του, μέσω της φωτογραφίας λόγω χάρη, το έργο τέχνης κάνει την αύρα του, αλλά και ταυτόχρονα «απελευθερώνεται από την παρασιτική εξάρτησή του από την τελετουργία» για να εξαρτηθεί από μια άλλη πρακτική, την πολιτική. Επίσης, ο Μπένγιαμιν υποστηρίζει ότι η διάδοση εφημερίδων και έντυπων περιοδικών κάθε είδους από τα τέλη του δέκατου ενάτου αιώνα και μετά συνέβαλε στην κατάργηση της διάκρισης ανάμεσα στη συγγραφή και την ανάγνωση. Από εκείνη τη στιγμή και ύστερα κάθε αναγνώστης αισθάνεται ότι μπορεί να γίνει συγγραφέας: σ. 256-257, 262. Είναι εμφανές ότι αυτό το άρθρο έχει ασκήσει μεγάλη επίδραση στη σκέψη του Chartier.
- 11 Βλ. Nicole Loraux, «Επαινος του αναχρονισμού στην ιστορία», στο της ίδιας, *Η τραγωδία της Αθήνας. Η πολιτική μεταξύ σκιάς και ουτοπίας*, μτφρ. Κατερίνα Αλεξοπούλου / Σπύρος Γεωργακόπουλος, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 293-320· Sophie Wahnich, *Les émotions, la Révolution Française et le présent*, CNRS, Παρίσι 2009, σ. 34-58.
- 12 Το ερώτημα που θέτει ο N. Elias, ένας κοινωνιολόγος που έχει επηρεάσει τον Chartier, είναι πώς συγκροτείται και πώς αναπαράγεται ένας συγκεκριμένος κοινωνικός σχηματισμός και με ποιον τρόπο εκδηλώνεται η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στις διαφορετικές λειτουργίες του: «Ποια κατανομή εξουσίας, ποιες ανάγκες –οι οποίες ενσταλάζονται από την κοινωνία–, ποιες σχέσεις εξάρτησης λειτούργησαν, έτσι ώστε οι άνθρωποι σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πεδίο να συγκλίνουν διαρκώς κατά διαδοχικές γενιές σε αυτόν τον σχηματισμό, συγκροτώντας μια κοινωνία αυλικών»; Norbert Elias, *The Court Society*, μτφρ. Edmund Jephcott, Basil Blackwell, Λονδίνο 1983, σ. 35. Η αλληλεξάρτηση των παικτών μιας ποδοσφαιρικής ομάδας, οι σχηματισμοί τους κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού, οι μετακινήσεις που τους επιβάλλει η στρατηγική της αντίπαλης ομάδας δείχνουν κατά τον Elias τι σημαίνει «configuration». Βλ. André Ducret, «Le concept de configuration et ses implications empiriques: Elias avec et contre Weber», *Sociologies. Expériences de recherche*, σ. 25-26 (διαδικτυακή δημοσίευση 11.4.2011, πρόσβαση 1.6.13). Ο Φουκώ σκέφτεται την ασυνέχεια ως μια επαναδιάταξη των στοιχείων που είναι ήδη εκεί, για την οποία μιλάει ο Chartier, στο *Sécurité, Territoire, Population*, Gallimard, Παρίσι 2004, σ. 9-10: «Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί δεν εμφανίζονται τον 18ο αιώνα, είναι ήδη παρόντες στο εσωτερικό του νομικού-δικαστικού κώδικα.[...] Δεν υπάρχει η εποχή του δικαίου, η εποχή της πειθαρχησης, η εποχή της ασφάλειας. Αυτό που θ' αλλάξει [...] είναι το σύστημα συσχετισμού ανάμεσα στους νομικούς-δικαστικούς μηχανισμούς, στους μηχανισμούς πειθαρχησης και στους μηχανισμούς της ασφάλειας».
- 13 Ο Roger Chartier κάνει εδώ αναφορά στο βιβλίο του Carlo Ginzburg, *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, John Hopkins University Press, 1992. Για τον γερμανό ιστορικό τέχνης Aby Warburg, η Μαρία Μαγδαληνή, όπως απεικονίζεται σ' έναν πίνακα του αναγεννησιακού ζωγράφου Niccolò dell'Arca, λόγω χάρη, είναι μια μετενσάρκωση της αρχαίας Μαινάδας. Η ιστορία της τέχνης γι' αυτόν, μέσα από τη μελέτη των «*pathos formulae*», «*le pathétique*», όπως το διατυπώνει ο Chartier, είναι μια ιστορική ψυχολογία της έκφρασης, η οποία νοείται ως «επιστροφή του απωθημένου στην αναπαράσταση». Για όλα αυτά, βλ. το άρθρο του Georges Didi-Huberman, «Dialektik des Monstrums: Aby Warburg and the symptom paradigm», *Art History* 24 (2001), σ. 622, 624, 627. Ο Aby Warburg, ο οποίος κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου μελέτησε την προπαγανδιστική χρήση των εικόνων και γενικότερα έθεσε τις θεωρητικές βάσεις για τη μελέτη της ανθρωπολογίας τους, προσπάθησε να ξεφύγει από την φορμαλιστική ανάλυση των εικόνων, δίχως πάντα να το καταφέρνει: βλ. τα σχόλια του Hans Belting στο *Pour une anthropologie des images*, μτφρ. Jean Torrent, Gallimard, Παρίσι 2004, σ. 71-72, 24-25.
- 14 Όπως διευκρινίζει ο πολυγραφότατος ινδός ιστορικός σε μια κατατοπιστική του συνέντευξη στο περιοδικό *Books and Ideas*, το αντικείμενο της έρευνας των «αλληλένδετων», «διασταυρούμενων ιστοριών» (*connected histories*) μεταβάλλεται από γενιά σε γενιά. Το θέμα είναι να προσπαθούμε να «σπάμε συνεχώς τα προκατασκευασμένα καλούπια των ιστορικών αντικειμένων»: «History speaks many languages», μια συνέντευξη με τον Sanjay Subrahmanyam από τους Anne-Julie Etter και Thomas Grillot, 27.1.2012 (<http://booksandideas.net/history-speaks-many-languages>, πρόσβαση 4.6.2013).